

Melita Švob, Carmen Brčić, Sonja Podgorelec
Institut za migracije i narodnosti
Zagreb

ŽIDOVI U HRVATSKOJ S POSEBNIM OSVRTOM NA GRAD ZAGREB

SAŽETAK

Rad je zamišljen kao opći pregled doseljavanja Židova od najstarijih vremena do današnjih dana na prostor Hrvatske. Česte promjene političkih i gospodarskih prilika, a time i zakonodavstva na području naseljavanja, određivale su oblik i veličinu židovskih zajednica kao i prava koja su im u pojedinim povijesnim razdobljima davana i oduzimana. Podaci o broju Židova i njihovih obitelji prikazani su u vremenskom nizu od prošloga stoljeća pa do posljednjega popisa stanovništva. Demografska analiza za Hrvatsku, a posebno je izdvojen grad Zagreb, napravljena je prema dvostrukim kriterijima: Židovi po nacionalnosti i pripadnici židovske vjere od popisa 1900. do 1991. godine. Uz demografsku analizu, rad se bavi obrazovnim, karitativnim i drugim aktivnostima židovskih zajednica u Hrvatskoj, a osobita je pozornost posvećena židovskoj zajednici u Zagrebu od njezina osnutka 1806. godine do danas.

Uvod

Tijekom svoje tisućljetne dijaspore, Židovi su migrirali naseljavajući nove prostore, zadržavajući se na njima kraće ili duže vrijeme, ovisno o gospodarskim, političkim i vjerskim prilikama. Prilike u Hrvatskoj od antičkih do današnjih vremena mijenjale su se i određivale dolazak, oblik i veličinu te položaj židovskih zajednica.

Prvi Židovi stigli su prema mišljenju povjesničara iz Judeje¹ potkraj 1. stoljeća u Hrvatsko primorje i Dalmaciju. Pronađeni su nadgrobni spomenici u Senju i Benkovcu (iz 2. stoljeća), Solinu (3. stoljeća) kao i židovski predmeti za svakodnevnu upotrebu koji potvrđuju da je u doba Rimskog Carstva bilo naseljenih Židova u Dalmaciji.

U 13. 14. i 15. stoljeću, prema historijskim ispravama, postoje židovske zajednice u dalmatinskim gradovima u koje se doseljavaju iz južne Italije (Stulli 1989:17).²

Glavna židovska središta bili su Split (sinagoga 1397), Dubrovnik, te nešto manji Zadar i Rijeka. U razdoblju od 13. do 15. stoljeća prema postojećim dokumentima bili su u pravima izjednačeni s drugim strancima. Židovi su u manjoj mjeri trajno naseljeni, a češće su mobilni trgovci i poslovni ljudi.

Najstariji pisani dokumenti o postojanju Židova na području sjeverne Hrvatske ne dopiru dalje od 14. stoljeća (1355). Pretpostavlja se da je stalno naseljenih Židova bilo i prije,³

Povijesni pregled i normiranje prostornog naseljavanja

Židovi u sjevernu Hrvatsku dolaze pretežno iz prostora srednje Europe (Mađarske, Češke i Moravske, Austrije) kao torbari, obrtnici i trgovci. Jedno od središta odakle Židovi

¹ Vidi Prilog 1

² Dijaspore u Europi nastala je najprije u Italiji, kamo su odvedeni Židovi za vrijeme rimskih osvajanja. Stvaraju se židovske zajednice. U 12. stoljeću južna i srednja Italija bila je središte u koje se slijevaju Židovi proganjani iz zapadnih sredozemnih zemalja (Stulli 1989: 17).

³ U antičkom gradu Mursi (današnji Osijek) postoje uklesani napisi o postojanju sinagoge u 3. stoljeću (Keller 1992).

useljavaju u Hrvatsku bio je Burgenland (Gradišće) kamo su se sklonili prognani Židovi iz Kranjske i Štajerske i poslije Beča (1670). Progonjeni Židovi iz Moravske prelaze u Mađarsku, uglavnom na imanja burgenladske vlastele, a odavde prelaze preko Drave i Mure u Hrvatsku naseljavajući gradove i sela u blizini mađarske granice, Varaždin (1777) i Zagreb, te Karlovac (1787. i 1789) (Eventov 1971: 36).

Sudske isprave iz 1444. i 1459. potvrđuju postojanje Židova u Zagrebu jer se u vlasničkim knjigama (*Liber possessionum*) nalaze dokazi o kućama židovskih obitelji, a spominje se i *Domus judeorum* (Gross 1985, Tkalčić 1889).

Židovi su 1526. protjerani iz Zagreba i Hrvatske. Pojavljuju se ponovno tek u 18. stoljeću nakon tolerantnijega odnosa prema njima, koji su rezultirali i tolerantnijim zakonima.

U sjevernu Hrvatsku Židovi su povremeno dolazili kao trgovci, o čemu svjedoči i zabrana stalnoga boravka koju je 1729. donio Sabor. Županijska skupština 8. srpnja 1771. dopušta dolazak Židovima u svrhu trgovanja te boravak od tri dana.

Najprije su se Židovi pojavili u Zemunu,⁴ kamo su pobjegli nakon povlačenja Austro-Ugarske iz Beograda. Carica Marija Terezija godine 1753. dopušta naseljavanje 30 židovskih obitelji u Zemunu uz ograničavanje slobode kretanja i poslovanja, stjecanja nekretnina i uz plaćanje posebne pristojbe. No oni migriraju i dalje. Pojavljuju se i u Slavoniji, gdje je 1746, opet naredbom carice Marije Terezije, dopušteno naseljavanje dvije židovske obitelji u Osijeku sa 11 članova. Postoji podatak da je 1777. grof Erdody naselio šest židovskih obitelji u svom dvoru u Varaždinu (Eventov 1971: 36).

Položaj Židova u Hrvatskoj bio je podređen politici Habsburške Monarhije, iako se u pojedinim njezinim dijelovima razlikovao. Postojala su brojna ograničenja za njihovo naseljavanje, posjedovanje nekretnina,⁵ bavljenje pojedinim obrtima,⁶ isključivani su iz cehova, propisivalo im se koju robu mogu prodavati (npr. rabljene stvari, neko vrijeme i poljodjelske proizvode). Dekretom 1725. zabranjuje im se držanje kršćanske posluge, godine 1826. zabranjuje se židovskim učiteljima podučavanje kršćanske djece, ograničeno im je svjedočenje na sudu. Židovski brakovi ne vrijede bez odobrenja vlasti, itd. (Gross 1985).

Postupno poboljšanje položaja Židova počelo je ediktom o toleranciji 1782. cara Josipa II. te aneksom *Gens judaica* iz 1783. Tolerancijski zakoni samo su olakšali položaj Židova. Dopušteno im je da se bave obrtom i poljodjelstvom (uz neka ograničenja), omogućeno im je naseljavanje uz dozvole, dopušten im je pristup u škole, zabranjeni su izgredi itd. Tek je ustavom od 4. ožujka 1849. Židovima na području cijele Austro-Ugarske Monarhije zajamčena ravnopravnost (iako postoje različiti oblici ograničenja). Godine 1846. ukinute su tolerancijske pristojbe⁷ (vidi Gross 1985, Goldstein 1988, Mirković 1988).

Sabor godine 1873⁸ (ban Ivan Mažuranić) izglasava zakon kojim se pripadnicima izraelitičke vjere (tako su nazivali Židove) osigurava građanska i politička ravnopravnost. Postupno se uređuje i položaj vjerskih zajednica, kojima je zajamčena sloboda vjeroispovijesti i vjerskih udruženja (za Židove 1890. godine). No država još ima pravo

⁴ Prvi su u Zemun došli Židovi iz Češke, a poslije iz Beograda u vezi s okupacijom i kasnijim povlačenjem Austro-Ugarske iz Beograda, kao i za vrijeme srpskih ustanaka 1804. i 1815 (Zlatković 1987: 167).

⁵ Židovi su za kupovinu zemljišta i zgrada za svoje općine, hram i groblja morali nabaviti posebnu carsku dozvolu. U Zagrebu su npr. kupili već 1811. zemlju za groblje (kod crkvice svetog Roka), a poslije (1842) *Petrovo groblje*. Godine 1833. dobili su dozvolu za zgradu za hram i rabinu u Petrinjskoj ulici (Gross 1988).

⁶ Godine 1860. donesen je obrtni zakon kojim se dopušta sloboda obrta, a koncesije daju iznimno (npr. staretinarima), dopušta se posjedovanje obrtnih poduzeća, odnosno "tvornica" za više od 20 radnika. Za obavljanje obrta nije potrebno imati formalnu potvrdu o znanju i nije kao do tada vezano uz zavičajnost, dok su neka stara ograničenja postojala još samo za Židove. Cehovi se zamjenjuju zadrugama, negdje i dalje postoji naziv "ceh", ali nemaju veze s tradicionalnim oblikom cehova. Patent od 4. rujna 1852. regulira "kućarenje" za cijelu Carevinu (osim Krajine). Za kućarenje je sada potrebna dozvola i posebna knjižica za godinu dana. Inače je kućarenje i prodaja na sajmovima bila najrašireniji oblik trgovine, koji se zadržao i poslije u zabačenijim krajevima i zbog loših prometnica. Kućarenjem su se najviše bavili stanovnici pasivnih krajeva Gorskog kotara i dijela Hrvatskog zagorja, a pedesetih godina 19. stoljeća dolaze i Židovi pokućarci iz Ugarske u Hrvatsku. Godine 1853. zabranjeno je dolaženje Židova pokućaraca u Krajinu (Gross 1985).

⁷ Tolerancijska pristojba koju je uvela carica Marija Terezija plaćala se npr. za dozvole boravka, dolaske na sajmove, ženidbe itd. Godine 1842. Židovi su u Zagrebu plaćali 600 forinti tolerancijske pristojbe, koliko je iznosio i njihov budžet za aktivnosti Židovske općine. Pitanje tolerancijske pristojbe riješeno je 1846. na kongresu židovskih izaslanika u Pešti gdje je otkupljena za 1 200 000 forinti (kroz 10 godina). Židovska općina u Zagrebu imala je platiti 8105 forinti.

⁸ Prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi *Bogoštovje* je u djelokrugu zakonodavstva Hrvatskog sabora (Gross 1988).

normiranja njihova statusa (*ius circa sacra*). Židovi na području cijele carevine činili su jedinstvenu zajednicu i svaki je Židov (bez obzira bio on ortodoksan ili reformiran)⁹ morao pripadati nekoj židovskoj vjerskoj općini. Država je ipak imala utjecaja na vjerske dušobrižnike, na oporezivanje u vjerske svrhe, pa i na vođenje matičnih knjiga u općinama (rođenih, umrlih, vjenčanih) jer je imenovala voditelje koji su mogli biti i rabini.

No položaj Židova nije bio stabilan, odluke države su se mijenjale. Tako je 1853. ponovno uvedena zabrana posjedovanja nekretnina, ali oni koji su ih kupili između 1848. i 1853. mogli su ih zadržati. Zatraženi progoni¹⁰ Židova iz Zagreba, Varaždina, Požege, Karlovca, Banije, negdje su i ostvareni (Eventov 1971: 38).

Židovi, za razliku od sjeverne Hrvatske, u *Dalmaciji* imaju kontinuitet postojanja, te do dolaska Austro-Ugarske monarhije na to područje imaju drukčiji položaj od Židova u sjevernoj Hrvatskoj.

Tako je poznato da je 1398. sklopljen ugovor između zadarskih Židova i grada Zadra, za vrijeme hrvatsko-ugarskog kralja Žigmunda, u kojemu se poštuju židovska imovina i židovska prava. U Splitu postoje dokumenti o židovskom hramu, a sačuvani su i nadgrobni spomenici na Marjanu iz 1573. Daniel Rodrigez 1592. gradi splitsku luku. U Šibenik su 1569. došla braća Rafael i Geršon Zir, a i u istarske su gradiće Rovinj, Kopar i druge, dolazili židovski trgovci i novčari. Prvi Židov koji se spominje u dokumentima Dubrovnika (1326) bio je liječnik (Eventov 1971: 14), a nađeni su i ugovori iz 1421. između židovskih trgovaca pridošlih iz Katalonije.

Tijekom posljednjega desetljeća 15. stoljeća traje veliki useljenički val u Dubrovnik koji je izazvan progonima Židova iz Španjolske (1492) i Portugala (1498) (Braudel 1990).¹¹ Neki se naseljuju, a drugi migriraju preko Dubrovnika na područje turske države na

⁹ Novi društveni tokovi sredinom 19. stoljeća i stjecanje građanskih prava utječu i na život židovskih zajednica. Javljuju se prosvjetiteljski pokreti (npr. *Haskala*) za svjetovnu naobrazbu, za nacionalne i jezične kulture zemalja u kojima žive kao i reforme u vjerskim obredima. Dolazi do nove samosvijesti, ali i asimilacije Židova, što dovodi do sukoba u samim židovskim zajednicama, koje se počinju dijeliti na *reformiste* i *ortodokse* (starovjerce). Ti su sukobi osobito jaki nakon 1848. koji npr. u Mađarskoj 1868. dovode do raskola. [u Zagrebu je sukob izbilo dovođenjem modernoga rabina 1840 (iz Češke) pa se neko vrijeme izdvaja općina *starovjeraca* (laškouličanska općina) (Gross 1985).

¹⁰ U Požegi nije bilo dopušteno naseljavanje Židovima, nego samo u okolini, gdje 1820. osnivaju svoju židovsku općinu. Godine 1838. zagrebački trgovci žele se riješiti Židova. "Sefer njihovog udruženja Nikola Popović je tjerao Židove sa sjajma, napastovao domaće, neke čak izagnao pomoću magistrata" (Schwarz 1939: 17). U Zagrebu su bili izgredi kada su neki trgovci oteli krojačkom cehu pečat kako bi ga metnuli na svoju molbu Kraljevskom vijeću u Budimu da se ukine dozvola stanovanja Židovima. Donesena je odluka da se kazne sa 48 sati zatvora, ali je svjetina spriječila njihovo hapšenje, oko 300 građana je pred Vijećnicom "bučilo i galamilo", a onda održalo skupštinu kako bi Židove istjerali (Schwarz 1939: 19). Karlovački su se trgovci željeli riješiti Židova na Baniji te su u tu svrhu uputili molbu na bana Vlašića. Godine 1753. general Beck dopušta boravak Židovima u Bjelovaru, Koprivnici i Varaždinu zbog bolje opskrbe. Godine 1776. u Varaždinu zabranjeno je Židovima da stvari i robu na sajmove voze kolima nego ih moraju nositi na leđima. Iz zapisnika skupštine 8. travnja 1848. u "Većnici slobodne i kraljevske varoši Varaždinske" vidljivo je da tzv. Pinkl-Judi i meštiri moraju do 10. travnja iz Varaždina iseliti, "ostali pako Židovi kojim se svakojaki Tergovci računaju, isti dan sve štacune zapreti... i do 15. junija na svaki način izseliti se moraju" (Gross 1985: 400).

¹¹ Prvi cjeloviti progon jedne židovske zajednice u Europi bio je progon sefardskih Židova iz Španjolske potkraj 15. stoljeća. Procjenjuje se da je iz Španjolske otišlo između 150 i 200 000 Židova, dok su preostali prihvatili kršćanstvo i u tajnosti održavali svoju staru vjeru. Portugal je 1498. protjerao svojih 100 000 Židova što je bilo oko 10% pučanstva zemlje. Nakon kraljevskog edikta kralja Ferdinanda i Izabele 1492. po kojemu Židovi u roku od tri mjeseca moraju napustiti Španjolsku pod prijetnjom smrtno kazne, dio Židova otišao je u Portugal, za što su (za privremeni boravak) platili visoke svote. Poslije su iz izgnali, pa i prodali kao robove, a djecu pokrstili. Šest godina poslije protjerani su svi Židovi (i starosjedioci) iz Portugala. Neki su prihvatili kršćanstvo i u Portugalu stvorili novu grupu Marana. Poslije migriraju u Nizozemsku u 16. i 17. st. Židovi iz Španjolske i Portugala raselili su se u Italiju, Tursku, Maroko, Tunis, Alžir, Egipat i druge države sjeverne Afrike, te Dubrovnik i Dalmaciju. Oni su na'vani Sefardima (hebrejski naziv Sefard što znači Pirinejski poluotok), a njihovi potomci su govorili *ladino*, s mnogo elemenata španjolskog jezika. Ladino je bio proširen na Sredozemlju, Balkanu i Bliskom istoku.

Sefardi su se na području bivše Jugoslavije naselili na teritorij koji je bio u sastavu Osmanlijskoga Carstva kao Bosna i Hercegovina, Srbija i Makedonija. Godine 1931. bilo je prema popisu stanovništva 26 168 Sefarda. U gradovima u kojima su bili zajedno sa Aškenazima (Židovima iz srednje Europe koji su naselili uglavnom područje bivšeg Austro-Ugarskog carstva: Sloveniju, Hrvatsku i Vojvodinu /1931. godine 39 010/ i govorili *jidiš* mješavinu njemačkoga jezika s hebrejskim, slavenskim i romanskim elementima) postojale su zasebne vjerske zajednice, hramovi, kulturne, dobrotvorne, sportske i druge organizacije (Perić 1971: 178).

Prije II. svjetskog rata bilo je od 121 židovske općine: 72 aškenaske, 36 sefardskih i 13 *ortodoksnih* sa oko 75 000 članova u Jugoslaviji.

Jidiš jezik, koji je nastao između 11. i 13. stoljeća u području Njemačke, širi se na Poljsku, Slovačku i Ugarsku sve do Rusije. Polako nestaje u 20. stoljeću ali se održao u Ugarskoj (Slovačkoj, Gradišću, Galičiji i Bukovini) pa su zbog toga i neki prvi doseljeni Židovi u Zagreb i Hrvatsku govorili tim jezikom, dok je hebrejski bio jezik religijskih obreda i više izobrazbe. Austrijski zakoni nisu priznavali Židove kao naciju, nosioca posebnog prava na vlastiti jezik (Gross 1988: 45), te su u popisima stanovništva morali bi navedeni drugi jezici. Tako je 1910. u popisu stanovništva Ugarske, Hrvatske i Slavonije 75,66% Židova govorilo mađarski, 21,79 njemački, 1,11% hrvatski itd. Podaci o etničkoj strukturi stanovništva su i u popisima stanovništva Jugoslavije 1921. i 1931. zasnivana na podacima o materinskom jeziku. Godine 1953. postavljeno je pitanje o narodnosti i materinskom jeziku. Prema istraživanju 1971 (članova židovskih općina Jugoslavije) materinski jezik je bio: srpskohrvatski ili hrvatskosrpski 70,8%, mađarski 16,0%, njemački 4,4% ladino 4,3%, slovenski 1,7%, makedonski 0,6%, jidiš 0,5% i ostali jezici 1,7%. Jidiš i ladino (kao i mađarski i njemački) zastupljeni su uglavnom u starijih naraštaja.

Balkanskom poluotoku. Godine 1498. dubrovačka vlada raspravlja o "novim Židovima, maranima i kršćanima".¹²

Za vrijeme vladavine Venecije u Zadru i Dalmaciji provode se protužidovski zakoni, sve do njena pada 1797. godine.

No i u Dubrovačkoj Republici bio je položaj Židova često težak. Godine 1502. optuženi su za ritualno umorstvo, a prognani iz Dubrovnika 1514. i 1515. godine (dobre veze Dubrovnika sa Španjolskom). Dopušta se samo privremeni boravak poslovnim ljudima (Stulli 1989: 19). Godine 1532. dopušta im se ponovno naseljavanje u Dubrovniku (igrali su važnu ulogu u trgovini balkanskih zemalja sa zapadom preko dubrovačke luke), ali sada i iz Soluna i drugih grčkih gradova te Albanije (Eventov 1971: 14). Godine 1538. osnovana je židovska općina u Dubrovniku. Tada se Židovima dopušta naseljavanje unutar gradskih zidina, ali u određenoj gradskoj četvrti i uz nošenje posebnih oznaka. Trideset godina nakon osnutka prvoga geta u Veneciji 1546. Dubrovnik donosi naredbu o osnivanju geta (na području tadašnje Lojarske ulice koja se sazidala s gornje i donje strane) s vratima na današnji Stradun, koja su se noću zatvarala, a Židovi zatečeni izvan geta bijahu kažnjavani. Uništavanjem Talmuda i drugih židovskih knjiga, a 1622. i optužbom za ritualno umorstvo, pojačavaju se protužidovske mjere i dolazi do iseljavanja. Tako je od židovske zajednice, koja je tada imala pedeset muškaraca starijih od četrnaest godina (Tadić 1966) ostalo svega četiri obitelji. Godine 1633. ponovno se dopušta slobodan dolazak i odlazak Židova. Židovi su u Dubrovniku bili angažirani u novčarstvu i pomorskoj trgovini, osobito s Apulijom i Anconom (koja ima veliku židovsku zajednicu, te 1708. bilježi 1065 Židova od 8274 stanovnika), Venecijom te Valonom i Lješom, albanskim lukama (u Valoni u 16. stoljeću od 4000 stanovnika polovica je Židova, kao i u Solunu). Židovi se angažiraju i u kopnenoj trgovini s balkanskim središtima Sofijom, Skopjem i Sarajevom, odnosno s Turskom, Srbijom, Bugarskom i Bosnom. Imali su carinske povlastice u luci, sudjelovali su u otkupu ljudi iz turskoga ropstva. Trgovalo se najviše kožom, vunom, gunjevima, tkaninama, neko vrijeme solju, ali je Židovima bila zabranjena trgovina živežnim namirnicama (tek 1714. dopušta se Židovu otvaranje takva dućana). Imali su u Dubrovniku i svoje radionice. Poslije se pojavljuju i kao knjižari, krojači, klobučari. Godine 1739. ima 10 vlasnika dućana, a od 1744. do 1759. 15 je Židova suvlasnika brodova. Bilo ih je liječnika, pa i u državnoj službi, pjesnika, itd.

U getu,¹³ poslije nazvanom Žudioska ulica, imaju od sedamdesetih godina 16. stoljeća sinagogu, imaju svoje groblje, osnovnu školu koju organizira rabin. Imaju svoga konzula,¹⁴ godine 1652. dokumenti spominju *conregatio seu synagoga Haebreorum*, a poslije se organiziraju po uzoru na ostale građane u bratovšinu pod imenom *Schola Haebreorum (Scuola degli Ebrei)* koja se tijekom 18. stoljeća učvršćuje kao organizirana zajednica. Nisu bili stalni građani Dubrovnika (*cives*) nego stranci (*foresterri*) koji se stalno nastanjuju (*habitatores*) u Dubrovniku. S vremenom im je dopušteno stjecanje nekretnina (1799. ponovno zabrana) (Stulli 1989).

Nakon procvata Dubrovnika u 16. stoljeću, u 17. dolazi do recesije, a Dubrovnik je osobito pogođen velikim potresom 6. travnja 1667, kada pogiba i 39 Židova. Otvaranjem splitske luke, što potiče Venecija, sve više gubi značenje dubrovačka. Splitska luka privlači sve više trgovaca balkanskih zemalja, među njima i Židove (Sarajeva, Beograda).

Snažan utjecaj Katoličke crkve u Dubrovniku odražava se i na položaj Židova i donošenje protužidovskih mjera, pa tako i one iz 1724. da se spale knjige Talmuda na javnom trgu ispred stupa srama. Turska je u nekoliko navrata pokušala zaštititi Židove u Dubrovniku zbog njihovih dobrih veza sa Židovima u Carigradu i Sarajevu.

¹² Silom pokršteni Židovi ili oni koji su zbog svojeg opstanka prihvatili kršćanstvo bili su sumnjivi i nazivani su novi *kršćani* ili pogrdno *marranos*. Dolazilo je do njihova progona i inkvizicijskih istraga. Godine 1481. u Sevilli je više od 300 osoba osuđeno za maranstvo (Braudel 1990).

¹³ Geto je 1756. imalo jedanaest kuća sa 68 duša. Izvan geta ima još 19 židovskih kuća sa 103 duše. Židovi su plaćali zakupninu za kuće u getu (Stulli 1989).

¹⁴ Dalmatinske zajednice (komune) nastoje se oduprijeti nametnutim stranim vladarima i njihovoj organizaciji te formiraju svoju vlastitu vladu (Klaić 1982: 170) ili konzulat u koji biraju vlastite ljude za konzule. *Bratovština* je srednjovjekovna organizacija (Fraternitas, Scuola) koja u početku nije obrtnička nego karitativno-religijska organizacija (Klaić 1982: 205).

Prvi popis Židova u Dubrovniku bio je 1756. i prema njemu popisana je 171 osoba. U razdoblju od 1758. do 1770. došlo je još 8 židovskih obitelji, 1782. ih je 218, a 1807, kada Dubrovnik ima 6564 stanovnika, u njemu ima 227 Židova (Stulli 1989). Godine 1940. u Dubrovniku ima 87 Židova (u dubrovačkoj općini 148).

U Splitu su prvi Židovi vjerojatno bili bjegunci pred Avarima iz Solina u 7. stoljeću. U dokumentima 14. stoljeća spominje se nekoliko sinagoga, a nova je podignuta 1500. Starosjediocima *Levantinima* pridružuju se izbjeglice iz Španjolske i Portugala *Poentini* u 15. stoljeću. Godine 1778. živjeli su u getu. Bavili su se trgovinom i obrtom. Branili su Split od Turaka (Židovska kula).

U Splitu se postupno povećava broj Židova zbog konjunktura splitske luke. Tridesetih godina 17. stoljeća bilo ih je 200, a 1778. ima 54 obitelji sa 279 članova (Kečkemet 1971: 86). Godine 1940. ima 284 Židova, a II. svjetski rat preživjelo ih je 150.

U Rijeci je do 18. stoljeća bilo malo Židova, godine 1771. ih ima 25, a 1778. osnivaju općinu. Vjerojatno su u Rijeku došli iz Splita.

Općenito je život Židova normiran i kontroliran na cijeloj obali, a osjetno se pogoršava posljednjih desetljeća 18. stoljeća, sve do sloma Venecije.

Za vrijeme francuske vladavine (Napoleona) vladala je relativno demokratska klima. U Dubrovniku se otvaraju vrata geta, a 22. lipnja 1808. godine francuska vlada naređuje da svi stari zakoni koji ograničavaju građanska prava Židova prestaju vrijediti te da imaju ista prava kao i drugi podanici (Stulli 1989).

Za vrijeme Austro-ugarske vladavine, kao i u cijelom carstvu, donose se i na području Dalmacije ograničenja za Židove i tek se reformama 1848. i 1849. proglašava ravnopravnost Židova. Godine 1860. dopušta im se pravo posjedovanja nekretnina i seljačkih gospodarstava, ako ih sami obrađuju. Godine 1890. zajamčena im je vjerska sloboda. Godine 1892. određeno je da se na području Dalmacije osnuju dvije židovske općine: Split (za kotare Metković, Split, Šibenik i Zadar) i Dubrovnik (za kotare Dubrovnik, Korčula i Kotor). Prema Stulliju (1989: 69), koji koristi podatke Schimmera, u Dalmaciji se od 1817. do 1880. nastanilo Židova u ovom broju:

1817	1827	1830	1834	1837	1840	1843	1846	1850	1857	1869	1880
426	469	503	551	564	566	459	485	340	318	233	283

Židovi se najprije nastanjuju u većim gradovima, a poslije i u manjim mjestima. Tako ih ima 1818. u Zadru 7, Splitu 151 i Dubrovniku 243, a 1880. nalaze se u Benkovcu 1, Budvi 3, Herceg-Novom 4, Kotoru 17, Metkoviću 6, Splitu 155, Šibeniku 4, Zadru 26, Dubrovniku 67 i 1910. u Blatu na Korčuli 8, Budvi 20, Hercegovom 20, Kotoru 72, Perastu 12, Makarskoj 5, Metkoviću 4, Sinju 6, Splitu 159, Trogiru 1, Supetru na Braču 2, Šibeniku 53, Visu 5, Zadru 55, Dubrovniku 119 (Stulli 1989).

Može se zapaziti velik broj Židova na jugu tadašnje Dalmacije, tj. Boki Kotorskoj i Crnogorskom primorju, čak više nego u Dubrovniku, na što su utjecale migracije iz Bosne i Hercegovine, gdje 1910. ima 1 1 868 Židova, od toga u Sarajevu 6397 (Kruševac 1966: 77-78).

Godine 1921. u Dubrovniku živi 108 Židova, u Cavtatu 1, Kotoru 11, Trebinju 12, Cetinju 6, Podgorici 6, Korčuli 1, Makarskoj 2, Metkoviću 6, Sinju 4, Splitu 179, Supetru 4.

Deset godina kasnije, 1931, u Dubrovniku ih ima 120, Kotoru 35, Trebinju 6, Bileći 19, Cetinju 13, Podgorici 1, Kolašinu 1 i Nikšiću 13 (Kruševac 1966).

Židovi u Zagrebu

Pretpostavlja se da su prvi doseljenici bili Jakov Stiegler i Elias Hersch 1787. godine. Početkom 19. stoljeća u Zagrebu se nalazi 71 Židov, a 1806. osnivaju Židovsku općinu, u

koju se udružilo 20 židovskih obitelji (podatak iz podneska ugarskoj kancelariji u Budimu). Općina 1850. ima 116 glava obitelji.

U službenom popisu Židova 12. siječnja 1808. (*Conscriptio individualis Judaeorum in jurisdictione Citis hujus Zagreb*) popisano je 9 glava obitelji, s ukupno 60 članova, od čega 8 Nežidova (Schwarz 1939). Oni su stigli iz Trebitscha u Moravskoj (Stiegler) Rechnitza u Ugarskoj (Weiss), itd. Bilo ih je iz Mađarske (Velike Kaniže), iz Austrije (Eisenstadta, Gussinga, Schlaininga, itd.), Moravske, Njemačke, Poljske, itd. U popisu su bili svrstani po zanimanju u trgovce, kramare, kramare kućarce, obrtnike, zakupnike i osiromašene (Schwarz 1939: 10).

Pred neprilikama i prijetnjama o izgonu, zagrebački Židovi tražili su zaštitu vlasti, pa su tako i 1839. dobili odgovor da se "sve židovske porodice koje su 1791. u Zagrebu obitavale ili (se) iza toga izričito dozvolom magistrata i zemaljske oblasti tamo nastanile, ne smiju smetati, dok druge treba izagnati". U to je vrijeme varaždinska židovska općina imala važnu ulogu i često je kontaktirala sa zagrebačkom i zagrebački se Židovi Varaždinu obraćaju za pomoć. Katkada zajedno pišu peticije (kao 1839) "podanici zagrebačkih i varaždinskih Židova, također u ime ostalih hebrejskih općina u Hrvatskoj i Slavoniji" (Schwarz 1939: 26).

Godine 1843. zagrebačka židovska općina, zajedno s varaždinskom, križevačkom, karlovačkom i sisačkom piše peticiju u kojoj se traži da Židovi mogu "zanat tjerati i sa kršćanskim pomoćnicima", da mogu svoju djecu dati u zanat kršćanskim majstorima, da mogu stjecati građanska i seoska dobra sa svim zakonskim pravima i da mogu zakonito kao i ostali građani "naučiti bez razlike svaku znanost i svako umijeće, izvršivati ili privredu steći s njima" (Schwarz 1939: 28-29).

Hrvatski sabor opirao se proširenju prava za Židove, te o tome piše Caru da uskrati potvrdu takvu zakonu. Traži samo da se pri stjecanja prava naseljavanja (uz kraljevsku potvrdu) ukine potreba poznavanja mađarskoga jezika "jer bi to imalo štetne posljedice na različit narod ovog kraljevstva" (Schwarz 1939: 41).

Kako je u to vrijeme Zagreb bio podijeljen na Gradec i Kaptol, to su Židovi morali steći dozvolu za naseljavanje od gradskog magistrata ili biskupa. Oni su u to vrijeme bili ujedinjeni u jednu vjersku općinu, iako se na neko vrijeme odvojila *laškouličanska* (ortodokсна) općina koja 1848. ima 28 poreznih obveznika.

Iz podataka o plaćanju *tolerancijske* pristojbe koju je uvela carica Marija Terezija (ukinuta, odnosno otkupljena 1846) vidljivo je da je 1838. godine pristojbu plaćalo 38 židovskih obitelji u Zagrebu.

Židovske škole

U svibnju 1841. godine¹⁵ otvorena je pri Židovskoj općini prva škola, *Bildungsschule*, i prvi učitelj bio je Karl Saphir. Prilikom zahtjeva za otvaranje škole 17 članova je napisalo: "...da se i ovdje kao i drugdje osjeća hitna potreba utemeljiti školu u svrhu vjerske i znanstvene izobrazbe djece, jer poboljšanje političkog stanja Židova ovisi o njihovom duševnom napretku. Ako već oni, oci, nijesu imali sreću da uživaju duševnu njegu, oni stradaju za krivnju svojih otaca, kojima nije dostajao smisao za naobrazbu, no kad bi i oni svoju djecu duševno zanemarili, ne bi mogli svoj grijeh pred Bogom i pred potomstvom snositi". U Varaždinu je tada već postojala škola sa 65 učenika (Schwarz 1939: 39).

Iako nisu išli ni u kakvu "svjetsku školu", i roditelji su uz hebrejski znali pisati latinicom, nepismenih nije bilo. Troškovi škole namirivani su školarinom i dobrovoljnim prilozima, a siromašni đaci bili su oslobođeni plaćanja. U listopadu 1855., nakon kraće

¹⁵ Godine 1851. predložena je zajednička uprava Crkve i Zemaljske oblasti u pučkom školstvu Hrvatske. Do 1853/54. židovske škole su pod nadzorom Katoličke crkve i nalaze se u njihovim izvještajima: 1851/52. četiri židovske škole sa 131 učenicom, 1852/53. dvije škole sa 217 učenika i 1853/54. četiri škole sa 277 učenika. Školska godina 1854/ 55. ima 166 učenika, 1855/56. 93, a 1856/57. ima 117 židovskih učenika (Gross 1985).

stanke, otvorena je *Trivialsschule*¹⁶ sa tri razreda. Podučavani su njemački jezik¹⁷ i hebrejski predmeti. Godine 1859. na programu već imaju "ilirski jezik", a nakon što je škola pretvorena u četverogodišnju, godine 1865. uveden je nastavni jezik hrvatski. Jedno vrijeme škola je dobivala subvenciju od grada Zagreba. Godine 1898. škola je preseljena u novu zgradu u Palmotićevoj ulici 16. Ta škola nalazila se na prvom katu i zvala se *Osnovna škola izraelitičke vjeroispovjedne općine sa pravom javnosti* (Levi 1988: 62). Imala je četiri učionice, ured uprave i prateće prostorije, a u prizemlju su djevojke učile ručni rad. Djeca iz udaljenih dijelova dolazila su samo nekoliko puta tjedno u školu na vjeronauk. Direktor škole bio je nadrabini dr. Hosea Jacobi. Od 1920. godine škola je radila po nastavnom planu državnih prosvjetnih vlasti i bila je pod državnim nadzornicima. Sve se više djece upisivalo, tako daje sada bilo osam razreda. Osim obveznih školskih predmeta djeca su učila Bibliju, blagdanske običaje i hebrejski. Osnovan je i dječji vrtić.

Sva srednjoškolska mladež imala je jednom tjedno vjeronauk. U početku je predavao nadrabini dr. Gavro Švarc, a poslije dr. Šalom Freiburger (pohađao visoku školu za židovstvo, tj. rabinski seminar u Berlinu).

U židovsku školu u Varaždinu išla su i katolička djeca, ali je zakonom 1852. zabranjeno židovskim učiteljima da podučavaju katoličku djecu. Većina židovske djece pohađa katoličke škole, ali vjerski odgoj dobiva pri židovskim općinama. U Osijeku je 1856. podignuta židovska škola.

Iz popisa škola 1857/58 (Gross 1985: 299) vidimo daje u Hrvatskoj bilo od javnih pučkih škola (djeca od 6 do 12 godina) 298 katoličkih, 52 srpsko-pravoslavne, 5 evangelističkih i 3 židovske škole. Ukupno je bilo 75 503 đaka obveznika, a u židovskim školama 170. No školu ukupno polazi samo 30 700 đaka, dok židovske škole njih 176 (dječaci već od 6. godine počinju učiti u vjerskim školama) sa 7 nastavnika, a službeni jezik bio je njemački.

Pismenost Židova bila je vrlo visoka. Tako je u Varaždinu npr. 1910. godine bilo čak 90,3%, u Osijeku 87,7% pismenih među Židovima.

Potkraj 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji gotovo pola židovske djece završavalo je barem 4 razreda neke srednje škole, a nakon dozvole cara Franje Josipa polaze i sveučilište (Gross 1988: 41).

Židovska općina posvećuje veliku pozornost izobrazbi mladih. Tako je odmah nakon prvoga svjetskog rata osnovano *Židovsko akademsko potporno društvo* za potporu siromašnim studentima u okviru kojega je organizirana i studentska menza za tristotinjak korisnika (hranili su se i drugi siromašni studenti). Bilo je i studenata iz Poljske i Mađarske, gdje su bile restrikcije za upis studenata na fakultete. U menzi su se odvijale i razne kulturne i druge djelatnosti, npr. sastanci *Judeje* i *Esperance*, koja se bavila pitanjima i kulturom sefardskih Židova u Zagrebu. Postojao je omladinski književni klub *Literarni sastanci*, najprije samo s omladincima, a poslije i s djevojkama. Organiziranje športski klub Macabi.

Godine 1932. osnovana je EZRA, židovska kreditna zadruga koja je omogućavala mladim Židovima učenje obrta. Privremeno je u Domu staraca u Maksimirskoj ulici bilo smješteno 30 mladih iz Hrvatske i Bosne. Učili su razne obrte (vodoinstalaterski, graverski, krojački, zlatarski, električarski, automehaničarski, optičarski, zubo-tehničarski, urarski itd.). Poslije se dom nalazio (1933) u Preradovićevoj, a 1937. u Petrinjskoj ulici. Godine 1938. osnovao se dom i za djevojke sa 20 štíćenica (Volner 1988: 80). Od 1917. do 1941. izlazi časopis *Židov* i mnoge druge publikacije.

¹⁶ Od 1845. u školstvo se uvode *trivijalke* tj. niže početne škole u kojima se uči čitati, pisati i računati te vjeronauk. U seoskim sredinama tamo se stječu i znanja iz poljodjelstva, a u gradskim znanja za potrebe sitnih poduzetnika (Gross 1985).

¹⁷ Jezik u školama odraz je političkih prilika u Hrvatskoj. Dok se uglavnom u pučkim školama dopušta *zemaljski, pučki* jezik, u gimnazijama se forsira strani jezik. Tako je npr. u Hrvatskoj i Slavoniji 1848. nastavni jezik latinski s obveznim mađarskim. Godine 1849/50. uvodi se *ilirski* jezik, a njemački je obavezan. Poslije se njemački proširuje i na nastavu iz povijesti, prirodopisa, matematike i fizike. Ilirski jezik službeni je do 1854. a poslije hrvatski, ali samo za učenje hrvatskog jezika i vjeronauka. U Rijeci je u školama neko vrijeme ilirski i talijanski, a od 1854/55. njemački. Nakon sloma apsolutizma 1859 (bilo je nemira i u školama) ublažene su mjere germanizacije (Gross 1988).

Prosvjetiteljski pokret, koji je bio zahvatio cijelu Europu, omogućio je i Židovima Zagreba da steknu znanja i postanu često poznati liječnici, arhitekti, odvjetnici, umjetnici i drugi stručnjaci (vidi Mirković 1988, Goldstein 1988).

U istraživanju što ga je Savez jevrejskih opština proveo 1971. pokazalo se da je od 4702 anketirana Židova svega 33,7% u "radnom odnosu" (1587), a među njima ima 13,4% liječnika i drugog zdravstvenog osoblja, 12,0% profesora, učitelja i drugog nastavnog osoblja, 6% fizičara, kemičara, matematičara svega 6,1% trgovaca; arhitekata i inženjera 3,9%, umjetnika 2,8% (Perić 1974: 75).

U popisu stanovništva Hrvatske iz 1981. bilo je svega 74 aktivna Židova, od kojega broja 7 medicinske struke, 12 ostalih struka, 6 nastavnog osoblja, umjetnika (i stručnjaka) 35, u industriji i rudarstvu 12, upravi i administraciji 12, a poljodjelaca samo 2.

Demografska kretanja

Popis stanovništva 1857. godine obuhvatio je civilno stanovništvo po načelu "prisutno stanovništva" i posebno "domaće žiteljstvo", prisutno i odsutno (Laušić 1989).

Prema popisu stanovništva civilne i vojne Hrvatske i Slavonije prema religiji 1857. bilo je u Hrvatskoj i Slavoniji 88,97% ili 757 602 rimokatolika, 0,10% grkokatolika (842), 9,75% pravoslavnih (83 026) evangelika: augsburške konfesije 0,06% (507) i helvetske 0,51% (4366) izraelita 5 132 ili 0,60%. U Krajini je drugi sastav stanovništva rimokatolika 58,72%, grkokatolika 0,81%, pravoslavnih 40,36%, evangelika (helvetske konfesije) 0,41%, a izraelita ispod 0,1% (12).

U Zagrebu bilo je 625 Židova, a u zagrebačkoj županiji 418, varaždinskoj 1401, riječkoj 67, požeškoj 837, osječkoj 1784.¹⁸ U Varaždinu ih ima 336, Osijeku 459, Koprivnici 119, Križevcima i Požegi po 59, te Rijeci 54. U riječkoj županiji nalaze se samo u Rijeci i Delnicama, a u osječkoj po kotarima: Vukovar 403, Đakovo 298, Našice 253, okolina Osijeka 159. U okolini Požege (požeška županija) 229 Židova, kotaru Virovitica 220, Daruvar 102. U varaždinskoj županiji živi u Čakovcu 375, Prelogu 113, itd.

U pogledu identifikacije Židova u popisima stanovništva korištena su dva kriterija: vjeroispovijest i nacionalna pripadnost (narodnost). Od početka stoljeća do popisa stanovništva nakon II. svjetskog rata (1948. godine) iskazivala se samo vjerska pripadnost za Židove pod nazivom *izraelićani*, osim u popisu 1931. godine, kada su uključeni u kolonu "druge vjere, bez vjere i nepoznato". U popisima nakon II. svjetskog rata postavljano je pitanje o nacionalnoj pripadnosti (narodnosti), dok je pitanje o vjeri postavljeno samo u popisima stanovništva 1953. i 1991. godine.

Tablica 1. Židovi: Narodnost i vjera u popisima stanovništva Hrvatske

Godina	1900	1910	1921	1931	1948	1953	1961	1971	1981	1991
Pitanje										
Narodnost	-	-	-	++	+	+	+	+	+	+
Vjera	+	+	+	+	-	+	-	-	-	+

- pitanje nije postavljeno,
+ pitanje postavljeno,
++ postavljeno, ali nije obrađeno

Godine 1948. Židovi su uključeni u *ostale*.¹⁹ S obzirom daje relativni udio Židova koji se u popisima stanovništva deklariraju kao takvi u bivšoj Jugoslaviji bio vrlo malen (ispod

¹⁸ Osječka općina osnovana je 1849, kada ima 40 židovskih obitelji, iako Židovi u Osijeku žive već dugo prije toga doba. Godine 1668. austrijska vojska dovodi 500 deportiranih Židova iz Beograda u Osijek, a 1698. su protjerani. Godine 1869. izrađena je sinagoga. Godine 1880. ima 1493 člana i najbrojnija je u Hrvatskoj (8% stanovništva Osijeka). Uoči II. svjetskog rata ima 2600 Židova u dvije općine i izbjeglice iz europskih zemalja. Preživjelo je samo 360 Židova Osijeka i 300 iz njegove okolice.

¹⁹ Prvi službeni podaci o "narodnosti" objavljeni su u statističkim tablicama 1850/51. i to se pitanje nalazilo u popisnim obrascima

0,1%), to se u službenim rezultatima popisa stanovništva podaci o Židovima posebno ne raščlanjuju.

Prema tome, u prijeratnim popisima stanovništva kao identifikacija Židova bila je dovoljna samo vjeroispovijest (što za druge narodnosti nije bio slučaj), a kako je redovito svatko pripadao nekoj vjerskoj zajednici (Židovi i prema obredima aškenazi, sefardi, ortodoksi) (Perić 1974: 75), to je broj izraelićana u tim popisima stanovništva odgovarao stvarnom stanju. U nacionalnom pogledu oni su se različito deklarirali pa su postojali Hrvati Mojsijeve vjere, Mađari-Židovi, Srbi Mojsijeve vjere, itd.

Na teritoriju bivše Jugoslavije bilo je prema Popisu stanovništva 1931. godine 68 405 Židova ili oko 0,5% od ukupnog stanovništva. U prvom poslijeratnom popisu 1948. godine bilo je svega 6853²⁰ (iako je u židovske općine bilo učlanjeno 11 934).

Oko 80% Židova s područja nekadašnje Jugoslavije izgubilo je živote u holokaustu (1941-1945), uključujući tu i izbjeglice koje su se tu zatekle. Računa se daje 1941. bilo 75 000 Židova od čega oko 4000 izbjeglica (Spomenica 1969).

Stoga je bilo razumljivo da se nakon rata jedan dio Židova u popisima stanovništva nije izjasnio ili se samo deklarirao po narodnosti npr. Hrvat-Židov, Srbin-Jevrej, ali su tada uvršteni samo pod Hrvat ili Srbin, jer se u slučaju kada su se u odgovoru navodile dvije nacionalnosti, uzimala u obzir samo prva. U drugom poslijeratnom popisu godine 1953. bilo je svega 2307 Židova po narodnosti i 2565 "Mojsijeve vjere", stoje bila trećina članova židovskih općina. Do tako velikoga pada broja Židova došlo je i kao posljedica iseljavanja u Izrael između popisa 1948. i 1953. godine (iselilo se prema podacima židovskih općina 7739 Židova).

Tablica 2. Broj Židova u Hrvatskoj prema popisima nakon II. svjetskog rata

Godina	1948	1953	1961	1971	1981	1991
po nacionalnosti	-	413	406	2.845	316	600
po vjeri	-	1011	-	-	-	633

Godine 1948 Židovi su uključeni u ostale.

Izvor: Stanovništvo prema nacionalnom sastavu. Popisi 1948, 1953, 1961, 1971 i 1991. godine. Savezni zavod za statistiku, Beograd.

Godine 1953. izjasnilo se kao pripadnik "Mojsijeve vjere" 1011 osoba. To znači da oni nisu bili uključeni u broj od 413 osoba koji su se izjasnili da su Židovi po nacionalnosti:

Tablica 3. Osobe "Mojsijeve vjere" prema nacionalnosti u popisu stanovništva Hrvatske 1953. godine

Narodnost	ukupno	muški	ženski
Ukupno	1.011	392	619
Srbi	18	7	11
Hrvati	619	234	385
Slovenci	1	-	1
Makedonci	1	1	-
Crnogorci	-	-	-

1851. godine (Hrvati, Slavonci, Srbi...). Popis 1857. više nema tu rubriku. Postojale su različite procjene kao etnografska anketa Czoeringa 1846, Fickerove kombinacije 1861, te različite kombinacije o "jezičnim plemenima". No za nas su interesantne "narodnosti" domaćeg stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije prema Ficketovoj kombinaciji 1857 (Gross 1985), gdje se uz Hrvate, Srbe, Slovence, Čehe (Moravce i Slovake), Mađare, Talijane, Cigane, spominju i "Izraditi" u istom broju u kojem su popisani prema religiji - 5312 ili 0,60% stanovništva (Gross 1985).

²⁰ Prema anketi članova Židovskih općina 1971. od 3130 anketiranih koji su rođeni prije 1930, u koncentracijskim logorima i zatvorima bilo je 65,2%, u izbjeglištvu i sakriveno 33,8%, u NOB 25,4%, u ratnom zarobljeništvu 6,5%, pokretima otpora i savezničkim armijama 1,3% i ostali 8,1%. Neki su bili na nekoliko mjesta. Oštećeno zdravlje kao posljedicu stradanja imalo je 21,7%, a ratnih vojnih invalida bilo je 2,7% (Perić 1974-1975).

Jugoslaveni	44	19	25
Mađari	23	11	12
Italijani	4	-	4
Česi-Slovaci	10	5	5
Nijemci	4	1	3
Ostali Sloveni	8	5	3
Ostali nesloveni	279	109	170

Izvor: Popis stanovništva 1953. Knjiga I. Beograd 1959.

Nacionalnost svakoga stanovnika ovisila je isključivo od izjave koju je dao prema svom osobnom opredjeljenju. Isto je vrijedilo i za vjeroispovijest. U popisu 1971. godine svaki građanin je prema Ustavu SFRJ imao pravo da na pitanje o nacionalnoj pripadnosti ne da nikakav odgovor.

Kako je vidljivo iz poslijeratnih popisa stanovništva, u Hrvatskoj je broj Židova relativno malo varirao, osim 1971. godine, kada je bilo 2845 Židova po nacionalnosti ili oko sedam puta više nego 1961. Porast broja zapažen je i u nekim drugim republikama bivše Jugoslavije (npr. BiH, Sloveniji, Srbiji bez pokrajina), ali u znatno manjem opsegu Perić (1974: 75)²¹ smatra da je vjerojatno došlo do greške prilikom šifriranja ili u nekoj drugoj fazi rada na popisu.

Uočavamo da je prema posljednjem popisu 1991. godine u odnosu na 1953. broj Židova prema vjeroispovijesti, smanjen skoro za polovicu, dok je porastao broj Židova po nacionalnosti (tablica 2).

Analizom dobnoga sastava ukupnog stanovništva i Židova uočavamo na temelju prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva i različitih destabilitetnih čimbenika da su se tijekom vremena zbile velike promjene u razvoju židovskog i ukupnog stanovništva Hrvatske, tj. naglašen je proces demografskoga starenja. Raščlamba ukupnog stanovništva na tri velike dobne skupine to zorno pokazuje.

Tablica 4²² : Dobni sastav ukupnoga stanovništva Republike Hrvatske i Židova prema popisima stanovništva 1953, 1961, 1971, 1991. g. u %

Godine popisa	1953		1961		1971		1991	
Dobne skupine	ukupno stan.	Židovi	ukupno stan.	Židovi	ukupno stan.	Židovi	ukupno stan.	Židovi
0-14	27,0	5,8	27,2	11,3	22,6	11,0	19,4	6,3
15-64	66,0	67,8	65,3	55,2	67,2	66,4	67,5	49,3
65 i više	7,0	26,4	7,5	33,5	10,2	22,6	13,1	43,0
Ukupno	3,936.02	413	4,160.696	406	4,426.22	2.845	4,784.265	600
	2				1			

Razlika do 100% odnosi se na nepoznato.

Izvor: Statistički ljetopis 1993, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1993.

Tablica 5: Distribucija prema starosti Židova prema posebnom demografskom istraživanju Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1971/72.

Dobne skupine	broj	%
0-14	288	6,1
15-64	3.346	71,2

²¹ Istraživanje članova židovskih općina bivše Jugoslavije 1971. pokazalo je daje 21,8% anketiranih porijeklom iz mješovitoga braka. 68% ima oba roditelja Židova, 6,6% samo majku, a 15,2% oca Židova. Od 1665 anketiranih u Hrvatskoj samo majku Židovku ima 88 ili 5,3%, a oca Židova 229 ili 13,7% (Perić 1974-1975: 176)

²² Prema procjeni demografske strukture članova Židovske općine u Zagrebu, 1993. godine u dobi od 0-15 godina ima 9,3%, od 16-65 godina 57,1%, te 66 i više godina 33,6%.

65 i više	1.068	22,7
Ukupno	4.702	100

Izvor: M. Perić: Posebno demografsko istraživanje jevrejske zajednice u Jugoslaviji. *Stanovništvo* 3-4, 1974. i 1-2, 1975, 164-184, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd.

Od popisa stanovništva 1953. do 1991. udio mladih od 0 do 14 godina, u ukupnom je stanovništvu smanjen od 27,0% na 19,4%. U Židova je varirao, te je 1953. bio samo 5,8%, što možemo objasniti, s jedne strane, posljedicama holokausta, a s druge odlaskom dijela židovskoga stanovništva u Izrael.²³

Trend smanjenja udjela mlade dobne skupine (0-14) i dalje se nastavlja. Popisom 1961. godine iznosio je 11,3%, a popisom 1991. svega 6,3%.

Neizbježna posljedica toga je proces povećanja udjela stanovništva starijih od 60 ili 65 godina u ukupnom stanovništvu.

Stanovništvo Hrvatske duboko je zašlo u proces demografskoga starenja. Jedan od pokazatelja demografske starosti udio je osoba 60 i više godina u ukupnom stanovništvu 12 i više postotaka. Udio te kategorije stanovništva (60 i više godina) u Hrvatskoj 1991. iznosi 17,5%. U židovskoj populaciji taj je proces još naglašeniji (tablica 4). Proces starenja stanovništva Hrvatske, a isto tako i Židova, nosi sa sobom duboke demografske, gospodarske, socijalne, sociopsihološke i zdravstvene posljedice.

Grad Zagreb

Najstariji izvori o broju stanovnika Zagreba, prije uvođenja popisa stanovništva, bili su popisi poreznih obveznika, matične knjige, kanonske vizitacije (iz 1742. i 1743. kanonika Pepelka), terezijanski i jozefinski popisi. Car Josip II. je 16. listopada 1784. naredio popis i numeraciju kuća u Ugarskoj i "pridruženim stranama" (Gross 1985: 27), koje su načinjene 1785 (uz isključenje žena plemkinja) i uz reviziju koja je trajala do 1789. godine. Ugarski sabor je 1802. zaključio provesti popis uz isključenje plemstva i svećenstva, koje je napravljeno 1805. Neko vrijeme nije bilo sustavnih popisa (ni podataka).²⁴

Između 1830. i 1850. godine bilo je osam popisa stanovništva Kaptola i Gradeca (Krivošić 1981). Podaci o stanovništvu Kaptola i Gradeca vodili su se odvojeno sve do 1850. godine, kada su patentom cara Josipa II. od 7. IX 1850. ujedinjene zagrebačke jurisdikcije u jedinstvenu zagrebačku općinu (Laušić 1989).

Prema procjenama u drugoj polovini 17. stoljeća bilo je najmanje 3600 stanovnika od kojih je 65% živjelo na Gradecu, a 35% na Kaptolu. U prvom općem popisu 1804. i 1805. godine kraljevski Gradec imao je 2973 stanovnika. Popis 1809. u župi Sv. Marka kojoj pripada Gradec s nekoliko susjednih sela nabrojio je 6502 katolika, 33 grkokatolika, 110 pravoslavnih, 4 evangelika i 57 Židova. U isto vrijeme u župi Sv. Marije kojoj je pripadao Kaptol bilo je 3262 katolika, 2 grkokatolika, te 2 evangelika i 24 Židova.

Godine 1837. četiri zagrebačke župe (Sv. Marka, Sv. Marije, Sv. Petra, te Sv. Ivana) imaju 13 129 stanovnika, od čega 255 Židova.

Krajem 19. stoljeća Zagreb broji ukupno 37 529 stanovnika, od toga 5,1% su Židovi.

Tablica 6: Pregled broja stanovnika i broja Židova u gradu Zagrebu prema popisima stanovništva

²³ Između dvaju popisa, 1948. i 1953. godine, u Izrael se iselilo 7739 Židova (podaci 88 židovskih općina). Iz Zagreba se iselilo oko 1000 Židova (Matić 1988).

²⁴ Odlukom hrvatsko-slavonsko-dalmatinske vlade koja je potvrđena od Sabora 18. veljače 1875. osnovano je Zemaljsko statističko vijeće (Predsjednik I. Mažuranić) i Centralni statistički ured u Zagrebu te su od popisa 1880. podaci o stanovništvu u njegovom djelokrugu (Gross 1988).

Godina	Broj stanovnika	Židovi po vjeri		Židovi po nacionalnosti	
		Broj	%	Broj	%
1809	9.997	81	0,8%	-	-
1831	11.382	140	1,2%	-	-
1837	13.129	255	1,9%	-	-
1857	16.657	625	4,8%	-	-
1880	28.388	1.284	4,5%	-	-
1890	37.529	1.941	5,1%	-	-
1900	61.002	3.237	5,3%	-	-
1910	79.038	4.233	5,3%	-	-
1921	108.674	5.970	5,4%	-	-
1931	185.581	8.438	4,5%	-	-
1948	322.752	-	-	-	-
1953	359.680	-	-	-	-
1961	440.402	-	-	-	-
1971	577.221	-	-	667	0,1%
1981	653.853	-	-	211	0,03%
1991	706.770	446	0,06%	392	0,05%

Napomena: 1948. Židovi su uključeni u "ostale",

1953. nema podataka,

1961. nema podataka.

Izvori:

1809. Schematismus Cleri dioecesis Zagrabienensis,

1831. Podaci za župu Sv. Marka, Sv. Marije, župa Sv. Petra i župa Sv. Ivana, 1837. Podaci za iste zagrebačke župe,

1857. Prvi pravi popis stanovništva koji je počeo u ponoć 31. X. 1857,

1880. Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije repertorij Mjesta, izdala Kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska vlada, a sastavio Kraljevski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1889,

1890. Političko i sudbeno razdjeljenje. Kraljevina Hrvatske i Slavonije Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890, Zagreb, 1892,

1900. i 1910. Popis žiteljstva u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Publikacije Kraljevskog Zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu, LXII. LXIII,

1921. Popis stanovništva 31. januara 1921, Kraljevina Jugoslavija. Opšta državna statistika, Beograd, Knjiga I.,

1931. Stanovništvo prema nacionalnom sastavu, popisi 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. godine. Savezni zavod za statistiku, Beograd.

Jačanje Zagreba kao industrijskoga središta odražava se na naglo povećanje ukupnoga broja stanovnika grada, dok udio Židova ostaje isti (1921) ili bilježi prvi pad (1931).

Tablica 7: Stanovništvo grada Zagreba - Podaci o vjeroispovijesti - struktura

Godina	1900	1910	1921	1931	Razlika 1900-1931
Stanovništvo ukupno	61.002	79.038	108.674	185.581	124-579
od toga (%)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Rimokatolici	88,79	88,00	84,29	85,78	84,30
Hrv. starokatolici	-	-	-	0,72	1,07
Grkokatolici	0,02	0,41	0,27	0,26	0,27
Grkoistočni	4,45	4,51	-	-	-

Pravoslavni	-	-	8,55	6,83	(7,99)
Evangelisti	1,15	0,70	0,85	1,08	(1,05)
Evang. refor.	-	0,69	-	-	-
Izraelićani	5,31	5,61	5,49	4,55	4,17
Muslimani	-	-	0,44	0,62	0,93
Ostalo i nepoznato	0,01	0,08	0,11	0,16	0,13

Izvor: Statistički ured grada Zagreba.

Podaci o broju članova Židovske općine Zagreb: 1840. - 300, 1880. - 1285, 1900.- 3237, 1921.-5970, 1939.-oko 10 200 i 1000 izbjeglica, 1945. - oko 2300, 1991. - oko 1200 (Goldstein 1988: 20).

Popisi pokazuju rast ukupnoga broja stanovništva Zagreba.²⁵ Rast je posljedica razvoja i daljeg forsiranja koncentracije industrije u velikim gradovima, što dovodi do stalnoga useljavanja novoga stanovništva. U isto vrijeme prvi dostupni podaci o broju Židova u Zagrebu nakon II. svjetskoga rata pokazuju njihov smanjeni udio, što se tumači utjecajem poznatih nepovoljnih čimbenika kao što su prije svega gubici u II. svjetskom ratu, te poslijeratno iseljavanje u novoosnovanu državu Izrael. Tako je popisom 1971. godine udio Židova u ukupnom stanovništvu grada Zagreba iznosio 0,1%, a taj isti udio iskazan je i u posljednjem popisu 1991. godine. Dakle, dok se stanovništvo grada Zagreba gotovo udeseterostručilo od početka ovoga stoljeća do posljednjeg popisa, u tom istom razdoblju udio Židova u ukupnom stanovništvu znatno se smanjio, i to sa 5,3% na 0,1%.

Židovske općine i njihova uloga u raznim oblicima humanitarnoga rada

Organizacija židovskih općina, pa tako i zagrebačke (osnovane 1806) bila je u skladu s religijom i tradicijom - organizacija bogoslužja, sinagoga, ukopa, vjerskoga školovanja, ritualnoga klanja (za košer hranu), ali i briga za siromašne i bolesne članove. Prva organizacija koja je niknula u sklopu općine bila je Hevra kadiša (ukopno društvo) (Dojč 1988: 53), koja se uza svoju osnovnu ulogu bavila i pomaganjem udovica i siročadi, nemoćnih starih osoba i njegoj siromašnih bolesnika. Godine 1846. osnovano je *Židovsko dobrotvorno društvo čovječnosti*²⁶ koje poslije prerasta u Zagrebačko društvo čovječnosti (1856). Godine 1887. osnovano je *Izraelitsko gospojinsko društvo Jelene Priesterove*, koje osim ostalih humanitarnih zadaća ima i podupiranje izraelitske omladine koja se namjerava posvetiti obrtu". Slična su društva židovskih žena osnovana u Varaždinu i 16 mjesta u Hrvatskoj (1929. godine).

To se društvo istaknulo za vrijeme I. svjetskog rata, kada sudjeluju u dobrotvornom radu u gradu. Tada je osnovano i dobrotvorno društvo *Prehrana*, koje je dijelilo besplatne obroke u Zagrebu. *Izraelitska ferijalna kolonija* imala je zadaću da siromašnu i boležljivu židovsku djecu pošalje na more, pa je poslije uz pomoć *Zaklade Tilde pl Deutsch-Maceljski* 1923. godine kupljena vila *Antonija* u Crikvenici, kroz koju je do kraja 1939. prošlo 2300 djece. Izgrađen je i dječji dom u Ravnoj Gori u Gorskom kotaru, koji nažalost zbog rata nije primio djecu. Godine 1927. u Zagrebu se osniva WIZO (*Women 's International Zionist Organization*). WIZO 1933. godine osniva *Središnju židovsku stanicu za produktivnu pomoć* koja stipendira i školuje mladež u srednjoj tehničkoj školi, Državnoj obrtničkoj školi, kao i obrtničke naučnike (Dojč 1988: 58), otvara domove internatskog tipa za smještaj i

²⁵ Stanovništvo Zagreba povećalo se između 1890. i 1900. za 47,06%, između 1921. i 1931. za 70,77% (217 400), kada doseljenici tvore 70,3% stanovništva Zagreba. Godine 1948. samo 30,04% su rođeni Zagrepčani (Laušić 1989: 54). Znatna je broj stanovnika Zagreba stranog porijekla: Austrijanaca, Mađara, Nijemaca, Čeha i Slovaka, Rusa. Godine 1890. svaki treći-četvrti stanovnik Zagreba bio je stranac. Godine 1910. živi u Zagrebu oko 8000 Austrijanaca i Mađara, preko 1000 Čeha i Slovaka i 1000 stranaca iz zemalja izvan Austro-Ugarske (Laušić 1989: 64). Prema tome dolazak Židova u sjevernu Hrvatsku iz područja srednje Europe bio je dio općega migratornoga vala, s tom razlikom da se njihovo nastanjivanje posebno reguliralo, kao i njihova prava. Između 1869. i 1900. godine uselilo se u Hrvatsku 140000 osoba (Nejašmić 1991). Useljavanje u Hrvatsku počinje već od 16. stoljeća, pored Nijemaca i Mađara, seljaka i obrtnika, doselilo se i mnogo velikaša, darovnicama vladara stječu zemlju i prava. Austrijske vlasti potiču kolonizaciju, tako da se između 1768. i 1771. doselilo 16 989, a između 1784. i 1789. godine 38 000 ljudi (Heršak 1993: 259). Uz Nijemce stižu i Mađari, Rumunji, Bugari, Slovaci, Česi, itd. Nakon 1921. smanjio se broj Mađara koji su bili službenici na željeznici i pošti, te odlaze nakon osnivanja SHS. (Opširnije vidi u: Šišić 1936, Klaić 1982, Heršak 1993, Nejašmić 1991, Zlatković Winter 1993, Laušić 1989, Gross 1985 i drugi.)

²⁶ Osnivač društva bio je predsjednik Židovske općine Jakob-Jacques Epstein. Zadaća društva bila je podupiranje ubogih, širenje spoznaje židovske religije i znanosti, buđenje svijesti u vjernika. U početku je imalo sedamdesetak članova. *Zagrebačko društvo čovječnosti* koje se iz njega razvilo (dr. Bresslauer) karitativna je ustanova, a članovi su bili i ban Josip Jelačić, Ljudevit Gaj i drugi.

ishranu, itd. Židovska općina osnovala je dječji vrtić 1923. godine (60 djece u dvjema smjenama) koji ponovno počinje s radom 1946. godine, a postoji i sada, noseći ime Mirjam Weiller, prve njegove voditeljice.

Godine 1910. sagrađen je dom za stare i nemoćne u Maksimirskoj ulici 63 darovnicom Lavoslava Svarca, trgovca iz Zagreba, koji je ostavio 400 000 kruna za osnivanje zaklade. Za vrijeme I. svjetskog rata dom je pretvoren u bolnicu. Godine 1937. trgovac Teodor Silinger ostavio je dva milijuna dinara. Tim je novcem dom dograđen, tako daje broj štićenika od jedanaest osoba u 1911. narastao na devedeset 1939. godine, a 1941. na stotinjak. Godine 1933. osnovano je Društvo prijatelja Švarcova doma. Štićenici su 1941. godine iz doma izbačeni, te su smješteni najprije u Stenjevcu, a 1943. u Brezovici, gdje je od njih 60 godinu 1945. dočekalo 52 (spašeni su i zaštitom nadbiskupa Alojzija Stepinca). Nakon II. svjetskog rata bili su smješteni u Mlinarskoj ulici. Zbog povratka mnogih žrtava holokausta još se u zgradi općine za prihvata adaptiraju dva kata. Godine 1957. dom seli u nove prostore na Bukovačkoj cesti i dobija ime *Dom Lavoslava Švarca*. Zgradu je projektirao arhitekt S. Lowy (Reiner 1988:74). U domu su danas zbrinute i mnoge izbjeglice iz židovske zajednice u Bosni i Hercegovini, osobito iz Sarajeva.

Treba spomenuti i akciju pomoći zagrebačke općine židovskoj općini u Bitolju,²⁷ odakle je prihvaćeno 157 židovske djece na školovanje u Zagrebu. Godine 1938. osnovan je Odbor za pomoć bitoljskoj djeci, kupljeno je i zemljište u Bitolju za izgradnju dječjega doma, ali se zbog rata ta ideja nije ostvarila.

Židovska općina Zagreb bila je već od 1933. godine utočište Židova koji su pred nacizmom bježali iz Njemačke, Austrije i drugih država Europe. U Zagrebu je osnovan Odbor za pomoć emigrantima koji će sve do 1941. prihvaćati, smještati, opremiti, pomagati za dalju emigraciju židovske izbjeglice. U posljednji čas spašeno je nekoliko stotina židovske djece iz Berlina na putu za Palestinu. Veliku ulogu u tim humanitarnim akcijama odigrale su židovske ženske organizacije. Godine 1940. Savez židovskih općina Jugoslavije²⁸ osnovao je posebni socijalni fond. Pod velikim pritiskom bio je i Dubrovnik (oko 3500 izbjeglica), kamo 1940. dolaze i Židovi iz Italije. Dio židovskih izbjeglica iz Italije stradao je zajedno sa Židovima Hrvatske i Zagreba. Oko 21 000 hrvatskih Židova (kojih je bilo 1941. oko 26 000, od toga u Zagrebu oko 10 200) stradali su u holokaustu. Neki su prebjegli u talijansku okupacijsku zonu. Bili su i sudionici NOB-a. Godine 1941. srušena je u Zagrebu sinagoga (u današnjoj Praškoj ulici) koja je sagrađena 1867. prema projektu arhitekta Franje Kleina.

Akcija spašavanja židovskih izbjeglica bila je otežana i pojavom sve većeg antisemitizma u Kraljevini Jugoslaviji, o čemu se raspravljalo na kongresu židovskih općina 1936. godine, kada se donosi rezolucija o prodoru antisemitizma. Antisemitizam se osjećao pri zapošljavanju u državnim službama i prosvjeti, 1940. godine odlukom o ukidanju daljnjih dozvola trgovačkim poduzećima (za trgovanje predmetima za ljudsku ishranu na veliko) kao i podvrgavanjem reviziji postojećih trgovina. Ograničen je broj učenika židovskog porijekla na srednjim i visokim školama. U vezi sa židovskim izbjeglicama, koji dolaze ne samo sa zapada već i iz Rumunjske, vlada 1938. donosi propise kojima im se zabranjuje zadržavanje u zemlji, određuje se njihovo vraćanje, daju se upute za reviziju dosadašnjih dozvola kao i da se "pažnja posveti jevrejskim porodicama kako ove ne bi prikrivale strance u svojim kućama" (Stulli 1989).

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj već se 30. travnja 1941. donose rasni zakoni, formiraju se prvi koncentracijski logori i do kraja 1942. godine likvidirano je ili predano Nijemcima 1700 Židova. Židovi koji su uspjeli preživjeti u Zagrebu (Katolička je crkva ishodila da mješoviti brakovi budu pošteđeni - stotinjak brakova) čak su i za vrijeme rata u

²⁷ Makedonska židovska zajednica jedna je od najstarijih, postoje spomenici iz Stobija iz 3. stoljeća (sinagoga). Na Balkan, sve do Soluna, bježe Židovi iz Zapadne Europe (A.Škenazi). Makedonija je u sastavu srednjovjekovne srpske države, kada počinje doseljavanje Sefarda iz Španjolske i Portugala. Naseljavaju se u Stipu, Skopju i Bitolju, gdje ima pet sinagoga i tri židovske škole, trguju i bave se obrtom (radili su u 22 zanata). U Makedoniji nije bilo ograničenja za naseljavanje Židova u rudarska naselja. Ratovi (Balkanski i I. svjetski rat) osiromašuju zajednice. U 20. stoljeću Bitolj gubi trgovačko značenje koji je prije imao i od 7000 Židova 1910. godine, prije II. svjetskog rata ostalo je 3350, a preživjelo je samo 89 (Eventov 1971).

²⁸ Savez židovskih općina - vidi Prilog 2.

jednom privatnom stanu prikupljali pomoć (najviše iz Švicarske) i pomagali Židove, šaljući pakete u koncentracijske logore (Matić 1988).

Nakon II. svjetskog rata vraćaju se preživjeli starci, djeca skrivena u nežidovskim obiteljima, zatočenici iz logora, ratnici NOB-a itd. Židovska općina ponovno se vraća u svoju organizaciju, pri čemu je dakako opet na prvom mjestu skrb za smještaj, ishranu (menza) zdravlje i druge potrebe preživjelih.

Kada se dio Židova iseljava u Izrael (između 1948. i 1952), neki od njih, ne samo iz područja tadašnje Jugoslavije već i drugih zemalja, prolazi kroz Zagreb, gdje im opet pomaže židovska zajednica i njezina ženska organizacija.

I danas Zagreb, Split i druge gradove zapljuskuju valovi židovskih izbjeglica iz Bosne i Hercegovine, osobito Sarajeva. U Zagrebu je osnovan pri Židovskoj općini Ured (*Benevolentia*), te u Splitu, odakle se organiziraju konvoji "spasa", pomoć za Sarajevo, prihvati izbjeglica, pomoć za dalju emigraciju, ali i zbrinjavanje onih (pretežno starih i bolesnih) koji ostaju ovdje. U ovom su ratu Židovi dijelili sudbinu cijele Hrvatske, osobito njihove zajednice na prvoj liniji fronte (Osijek, Dubrovnik), mnogi su njihovi sakralni i drugi objekti stradali. Kao uvijek u povijesti, u takvim kriznim trenucima Židovi pojačavaju svoju humanitarnu i karitativnu djelatnost.

PRILOZI

Dijaspora iz Judeje²⁹

Nakon asirskih osvajača (Tiglat-Pileser, oko 720 godine prije nove ere) koji pokoravaju kraljevinu Izrael i odvođe stanovništvo u zarobljeništvo u azijske zemlje, Egipat zauzima Judeju, kraljevinu na jugu Palestine. Njih proganjaju Babilonci (Nebukodonosor II), koji osvajaju Jeruzalem, razaraju hram i odvođe Židove u ropstvo u Babilon. Nakon pedeset godina dopušta im se povratak, iako neki ostaju u raznim dijelovima Perzijskog Carstva koje je razorilo Babilon (car Kir). Oni ponovno izgrađuju hram u Jeruzalemu. Oko 300 godina prije nove ere Aleksandar Makedonski zavlada zemljama oko Sredozemnog mora, a novoosnovanu Aleksandriju naseljava Grcima i Židovima. Nakon njegove smrti vojskovođe dijele zemlju, pa tako Ptolomej Lag vlada u Egiptu, opkoljava Jeruzalem i odvođi velik broj Židova (u Aleksandriju). Na području Sirije, Male Azije i Mezopotamije nastaje država pod Seleukom (glavni grad u Antiohiji) koja se bori za prevlast. Nakon dvjesto godina vladanja Ptolomejaca Judejom, sirijski kralj Antioh Veliki ulazi u Jeruzalem. Sve se više širi grčki utjecaj i Antioh IV (Antiohus Epifanes) naređuje da se svi moraju klanjati grčkim bogovima. Kada ulazi u Jeruzalem, pljačka hram i zabranjuje Židovima njihove vjerske obrede. Nastaju pobune i Židovi pod Judom Makabejcem ponovno posvećuju hram, a njegov brat Simon protjeruje Sirijce iz Jeruzalema. Nakon četiri stoljeća Judeja postaje slobodna (Dubnov 1986: 69). No ne zadugo, jer počinje era rimskih osvajanja, Pompej osvaja Jeruzalem i Judeja postaje rimska provincija. Nakon nemira i pobuna Vespazijan i njegov sin Tit zauzimaju gradove, opsjedaju Jeruzalem, pale ga i razaraju hram (oko 70 godina prije nove ere), te tisuće stanovnika odvođe u Rim i Aziju, gdje ih prodaju u roblje. Ostao je sačuvan zapadni zid Jeruzalema (zid Plača).

Hadrijan zabranjuje učenje Tore, poštovanje subote i ritualno obrezivanje (između 132. i 138. godine nove ere), te obnavlja Jeruzalem, koji naseljava Nežidovima, a njima zabranjuje pojavljivanje na ulicama. Na mjestu hrama podiže svoj hram s kipovima Jupitera i Hadrijana. Ostaci židovskoga stanovništva sele se u Galileju.

²⁹ Za detaljnije podatke vidi Dubnov 1986 i Keller 1992.

Širi se kršćanstvo, koje u 4. stoljeću rimski car Konstantin prihvaća i proglašuje državnom vjerom. Protiv Židova donose se zakoni, ograničavaju prava, zabranjuje izgradnja sinagoga.

U 5. stoljeću dolazi do podjele na Zapadno (Rim) i Istočno (Carigrad) Rimsko Carstvo, a Palestina je uključena u Bizant. Židovi se progone, židovski centar u Palestini gubi utjecaj na židovske zajednice u dijaspori, gdje se razvijaju nova središta, te vjerska i nacionalna kultura (Dubnov 1986: 98), kao npr. u Babiloniji, koja nije bila pod vlašću Rimljana.

Pojavljuju se novi osvajači, Arapi, koji osvajaju Palestinu i sve susjedne zemlje. Nakon nekog vremena počinje Sveti rat protiv nevjernika (kršćana i Židova). Kalif Omar Abd-el-Marik u Jeruzalemu na mjestu ruševina židovskoga hrama gradi muslimansko svetište. Nakon pada bagdadske kalifate osnovan je novi u Egiptu i Palestini, a položaj Židova nešto se poboljšava.

Potkraj 11. stoljeća iz Europe dolaze križari, osvajaju Jeruzalem i druge gradove, te istjeruju Židove (1099. godine). Jeruzalem 1187. godine osvaja sultan Saladein. Pod turskom je dominacijom od 1517. do 1917, kada ga osvajaju Britanci. Do 1948. godine Jeruzalem je glavni grad britanskoga mandatnog područja Palestine.

Tako su uništena židovska središta u zemljama Azije i sjeverne Afrike, ali su u međuvremenu stvorena nova u Europi: u Španjolskoj, Italiji, Francuskoj i Njemačkoj, a poslije u Poljskoj, Rusiji i Grčkoj (u kojoj su postojali Židovi još od grčko-rimskih vremena) (Zlatković 1987: 162). Novijom migracijom stvaraju se središta u Americi.

Udruživanje židovskih općina

Savez jevrejskih ispovjednih opština Jugoslavije osnovan je 1919. godine u Beogradu na inicijativu dr. Huga Spitzera, predsjednika židovske općine u Osijeku (koji je već i prije, 1898, pokrenuo inicijativu da se u Hrvatskoj osnuje zajedničko tijelo židovskih općina). U pozivu za osnivački kongres bila je naglašena potreba udruživanja: "staranje o potrebama Jevreja u Kraljevstvu u pogledu religioznom, kulturno-političkom, humanitarnom i stvaranjem jednog tela koje će biti zvaničan legitimni predstavnik sviju njih". U pozivu je također istaknuto: "Poslednji događaji koji su tako teško pogodili jevrejski živalj u pojedinim krajevima naše otadžbine, pokazali su najjasnije, koliko je hitna i neodložna potreba za organizacijom jevrejskih opština i stvaranjem jednog tela, koje će biti vlasno i pozvano da kod merodavnih faktora intervenira u ime Jevreja Kraljevstva radi zaštite njihovog zakonom zagaraniranog prava" (Stulli 1989: 74).

Prvi redoviti kongres bio je sazvan dvije godine poslije u Zagrebu i tada njegov predsjednik dr. Hugo Spitzer naglašava: "U našem Savezu mora biti mjesta za sve Jevreje u našoj zemlji, za starovjerce i neologe, za nacionaliste, anacionaliste i antinacionaliste."

Ubrzo nakon osnutka Savez je intervenirao protiv izгона više stotina židovskih obitelji zato što su bili strani državljani, iako su mnogi već desetljećima živjeli u Bosni, Hrvatskoj, Srbiji ili Vojvodini, ali je ipak dio tih ljudi morao iseliti (Nedomački i Goldstein 1991).

Pravila Saveza odobrilo je ovlašteno ministarstvo 25. kolovoza 1921. Sastavljeni su statuti za općine i pritom se težilo jednolikosti. To su bila privremena rješenja, dok nije 24. prosinca 1929. proglašen Zakon o verskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji.

Iz toga se zakona mogu izdvojiti sljedeće važne odredbe: "Versku zajednicu Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji obrazuju svi pripadnici jevrejske veroispovesti koji žive u Kraljevini Jugoslaviji. Njeni pripadnici imaju punu slobodu javnog ispovedanja svoje vere." "Savez jevrejskih opština je centralni organ i predstavnik svih opština u Kraljevini Jugoslaviji." "Savez i opštine su pravna lica, savez i opštine su samoupravna tela koja samostalno upravljaju svojim versko-upravnim, kulturnim i dobrotvornim ustanovama, kao i verskom imovinom i verskim fondovima, a pod vrhovnim nadzorom države."

Obveza je članova "koji imaju svoju imovinu ili prihod, kao i onih koji su sposobni za samostalnu privredu" da plaćaju "sve vrste prinosa i dadžbina za pokriće potreba svoje veroispovedne opštine". Duhovni poglavar Verske zajednice Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji vrhovni je rabin sa sjedištem u Beogradu, a duhovni su poglavari vjerskih općina rabini koje samostano postavljaju općine. "U svim državnim i privatnim školama koje pohađaju učenici jevrejske veroispovesti, jevrejska verska nastava predaje se u saglasnosti na nadležnim veroispoved-nim opštinama, od strane njihovih verskih organa, a po odredbama zakonskih propisa o tim školama" (Stulli 1989: 75).

Savez je 24. siječnja 1930. uputio okružnicu svim općinama (tada je bilo 99 organiziranih općina i 12 filijala) o poslovima koje moraju poduzeti u vezi s novim zakonom. Izrađeni su statuti općina usuglašeni s novim zakonom, a Savez je pomogao izradivši "uzorni statut". Savezu se plaćala "članarina za svaku poreznu glavu", a bilo je i neredovitog plaćanja zbog materijalnih poteškoća općina.

Savez je organizirao socijalnu skrb za siromašne općine, tečajeve hebrejskoga jezika i vjeronauk, teološki seminar u Sarajevu, pomagao je slabijim općinama pri izgradnji i održavanju sinagoga, poticao kulturnu i nakladničku djelatnost itd. Sakupljao je gradu za muzej.

Osim Saveza jevrejskih opština Jugoslavije u Jugoslaviji je djelovao od 1919. i Savez cionista Jugoslavije, kojemu je bio preteča Nacionalno udruženje cionista u južnoslavenskim zemljama Austro-Ugarske Monarhije (1909. u Slavonskom Brodu).

Doli. svjetskog rata postojala je 121 židovska općina. Nakon rata obnovljen je rad u samo 32 općine.

U Hrvatskoj su bile uglavnom formirane do kraja stoljeća i službeno registrirane židovske općine u ovim gradovima: Zagrebu, Varaždinu, Osijeku, Bjelovaru, Slavonskom Brodu, Cerniku, Đakovu, Karlovcu, Križevcima, Kutini, Ludbregu, Srijemskoj Mitrovici, Našicama, Orahovici, Popovači, Slavonskoj Požezi, Sisku, Podravskoj Slatini, Vinkovcima, Vukovaru i Zemunu.

Savez je ponovno prestao djelovanjem raspadom Jugoslavije te židovske općine Hrvatske osnivaju svoju Koordinaciju židovskih općina Hrvatske (osnivački sastanak 25. siječnja 1992), a također se osniva i Unija omladinskih židovskih organizacija Hrvatske i Unija židovskih žena Hrvatske.

Danas postoji 9 općina: u Zagrebu (oko 1400 članova) Osijeku (oko 120), Splitu (oko 210), Rijeci (oko 110), Dubrovniku (35), Daruvaru (25), Slavonskom Brodu (20), Čakovcu (20), Virovitici (15), Križevcima (ispostava) (25). Židovi danas žive u 66 mjesta u Hrvatskoj, u oko 1200 obitelji.

Židovska općina u Zagrebu obuhvaća područje grada Zagreba, te područja općina Karlovac, Ozalj, Jastrebarsko, Duga Resa, Vrbovsko, Ogulin, Slunj, Vojnić, Vrginmost, Glina, Dvor, Sisak, Petrinja, Kostajnica, Ivanić Grad, Kutina, Garešnica, Novska, Nova Gradiška, Čazma, Dugo Selo, Bjelovar, Đurđevac, Vrbovec, Križevci, Koprivnica, Ludbreg, Varaždin, Novi Marof, Ivanec, Zlatar Bistrica, Krapina, Pregrada, Klanjec, Zabok, Donja Stubica i Sv. Ivan Zelina.

LITERATURA

BRAUDEL, Fernand. *Civilizacije kroz povijest*. Zagreb: Globus, 1990.

DOJČ, Vera. "100 godina organiziranog rada židovskih žena u Zagrebu", u: *200 godina Židova u Zagrebu*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreb, 1988, str. 53-61.

DUBNOV, Simon. *Kratka istorija jevrejskog naroda*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1986.

- EVENTOV, Jakir. *Istorija Jevreja Jugoslavije: od davnine do kraja 19. st.* Tel Aviv: Hitahdut olej Jugoslavija, 1971, sažetak, str. 370-398.
- GOLDSTEIN, Slavko. "200 godina zagrebačke židovske zajednice", u: *200 godina Židova u Zagrebu*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreb, 1988, str. 16-22.
- GROSS, Mirjana. *Počeci moderne Hrvatske*. Zagreb: Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za hrvatsku povijest i Globus, 1985.
- GROSS, Mirjana. "Židovi u Habsburškoj monarhiji u 19. stoljeću", u: *200 godina Židova u Zagrebu*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreb, 1988, str. 37-52.
- HERŠAK, Emil. "Panoptikum migracija - Hrvati, hrvatski prostor i Evropa", *Migracijske teme*, god. 9, 1993, br.3-4, str. 227-301.
- KEČKEMET, Duško. *Židovi u povijesti Splita*. Split: Jevrejska općina u Splitu, 1971.
- KELLER, Werner. *Povijest Židova od biblijskih vremena do stvaranja Izraela*. Zagreb: Naprijed, 1992.
- KLAIC, Nada. *Zagreb u srednjem vijeku*. Zagreb, 1982.
- KLAIĆ, Nada. *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. Zagreb: Globus, 1990.
- KRIVOŠIĆ, Stjepan. *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX stoljeća*. Zagreb: JAZU, 1981.
- KRUŠEVAC, Todor. "Društvene promene kod bosanskih Jevreja za austrijskog vremena", u: *Spomenica. 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, 1966, str. 71-97.
- LAUŠIĆ, Ante. *Utjecaj migracija na rast stanovništva grada Zagreba do godine 1948*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, 1989 (elaborat).
- LEVI, Mira. "Sjećanje na Jevrejsku školu u Zagrebu", u: *200 godina Židova u Zagrebu*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreb, 1988, str. 62-63.
- MATIC, Srđan. "Govor", u: *200 godina Židova u Zagrebu*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreb, 1988, str.86-90
- MIRKOVIC, Mirko. "Židovska zajednica u Zagrebu i njezin doprinos duhovnoj i materijalnoj kulturi grada", u: *200 godina Židova u Zagrebu*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreb, 1988, str. 23-24.
- NEDOMAČKI, V. i S. GOLDSTEIN. "Jevrejske općine u jugoslovenskim zemljama" (izvod iz kataloga izložbe *Židovi na tlu Jugoslavije*). Beograd: Savez Jevrejskih opština, 1991,113-145.
- NEJAŠMIĆ, Ivo. *Depopulacija u Hrvatskoj. Korijeni, stanje, izgledi*. Zagreb: Globus i Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, 1991.
- PERIĆ, Mirko. "Posebno demografsko istraživanje jevrejske zajednice u Jugoslaviji", *Stanovništvo*, Beograd, god. 12-13, 1974-1975, br. 3-4 i 1-2, str. 169-184.
- Religije svijeta: enciklopedijski priručnik*. Zagreb: GZH i Kršćanska sadašnjost, 1987.
- RAJNER, Nada. "Dom 'Lavoslav Švarc'", u: *200 godina Židova u Zagrebu*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreb, 1988, str. 74-77.
- Spomenica 1919-1969*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1969.
- SCHWARZ, Gavro. *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-ih godina 19. vijeka*. Zagreb, 1939.
- STULLI, Bernard. *Židovi u Dubrovniku*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreb, NZ Matice hrvatske i KD "Dr. Miroslav Šalom Freiberg", 1989.
- SZABO, Đuro. *Stari Zagreb*. Zagreb, 1971.

- ŠIŠIĆ, Ferdo. "Uvod u političku povijest Hrvatske", u: Josip Horvat. *Politička povijest Hrvatske*. Zagreb, 1936.
- TADIĆ, Jorjo. "Doprinos Jevreja trgovini s dalmatinskim primorjem u XVI i XVII veku", u: *Spomenica. 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, 1966, str. 33-46.
- TKALČIĆ, Ivan. *Povijesni spomenici Zagreba*. Zagreb, 1889.
- VOLNER, Zdenko. "EZRA-Jevrejska štedna kreditna zadruga", u: *200 godina Židova u Zagrebu*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreb, 1988, str. 80-81.
- ZLATKOVIĆ VVINTER, Jelena. "Dijaspora i Židovi na području Jugoslavije", *Migracijske teme*, Zagreb, god. 3, 1987, br. 2, str. 161-175.
- ZLATKOVIĆ WINTER, Jelena. "Imigracije u Hrvatskoj: skica povijesnog toka", *Migracijske teme*, god. 9, 1993, br. 3-4, str. 303-323.

IZVORI

1. Dokumentacija 501. Popis stanovništva 1981. Republički zavod za statistiku (RZS), SRH, Zagreb, 1982.
2. Dokumentacija 881. Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima. Popis stanovništva 1991. Republički zavod za statistiku, Zagreb, str. 344.
3. Popis žiteljstva, 31. prosinca 1900. u Kaljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Publikacija Kraljevskog Zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu, LXII.
4. Popis žiteljstva, 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Publikacija Kraljevskog Zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu, LXIII.
5. Popis stanovništva, 31. januara 1921, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Beograd, knjiga I.
6. Popis stanovništva 31. januara 1931, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Beograd, knjiga II.
7. Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, knjiga IX, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1954, str. XIII.
8. Popis stanovništva 1953, knjiga I, Vitalna i etnička obeležja, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1959, str. 278-279.
9. Popis stanovništva 1961, Knjiga I, Vitalna, etnička i migraciona obeležja, Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1970.
10. Popis stanovništva i stanova 1971, knjiga VI, Stanovništvo, Vitalna, etnička i migraciona obeležja, Beograd, 1974.
11. Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 1981. godini. Podaci po republikama i pokrajinama, Beograd, Savezni zavod za statistiku, str. 260.
12. Statistički bilten broj 1934 (1992). Nacionalni sastav stanovništva po općinama. Prvi rezultati popisa stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine. Savezni zavod za statistiku, Beograd, str. 44.
13. Statistički ljetopis 1992, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb.

JEWES IN CROATIA WITH SPECIAL FOCUS ON THE CITY OF ZAGREB

SUMMARY

The paper gives a general overview of Jewish immigration to Croatia from the earliest times until the present. The frequent changes of political and economic conditions, as well as legislation in the immigration area determined the form and size of the Jewish community, as well as rights given or denied to it in various historical periods. The data on the number of Jews and their families are shown in chronological sequence from the 19th century to the most recent census. The demographic analysis for Croatia, in which Zagreb is specially mentioned, is given according to two criteria: Jews by nationality and people of the Jewish religion from 1990 to 1991. Apart from the demographic analysis, the paper treats educational, charity and other activities of the Jewish community in Croatia. Special attention is given to the Jewish community in Zagreb from its foundation in 1806 until the present.